

SZÉNÁSI ZOLTÁN

A munkás és a fegyenc

Az áldozat mint történelmi és poétikai tapasztalat József Attila és Pilinszky János lírájában

A költői megismerés tényleg más, mint a tudományos, mégis úgy gondolom, Pilinszky világgutatózásában van valami a tudomány világosságából. Az igényből, hogy a dolgokat átvilágítsuk. Átlássuk. A költőket nem az eszükért szeretjük, szemtelenkedhetünk, ám a nagy költőkben sok okosság van. Az okosság költi Pilinszkyt József Attilához.

Esterházy Péter

József Attila és Pilinszky költészetének kapcsolatáról többen (mindenekelőtt Beney Zsuzsa¹ és az Újhold poétikáját vizsgáló könyvében Schein Gábor²) írtak. Kimutatták a két lírikusi életmű közötti motivikus, intertextuális, valamint nyelv- és létszemléleti kapcsolódásokat. Jelen tanulmányban arról az „okosság”-ról szeretnék beszélni, mely a mottóként idézett Esterházy-szöveg szerint összeköti József Attilát és Pilinszkyt, mely „átvilágítja a dolgokat”, s ezáltal meglátja és megláttatja az igazságot, abban az értelemben, ahogy arról Heidegger ír, amikor a művészet lényegét a(z emberi) létező igazságának működésbe lépéseként³ értelmezi, s a művészi szép megjelenését Van Gogh sárcipőjét elemezve a következőképpen határozza meg: „Ilyenformán az elrejtőző lét megvilágosodott. E fény felragyog a művön. Ez a ragyogás a művön maga a szép. *A szépség annak módja, ahogy az igazság el-nem-rejtettségeként jelen van.*”⁴ A művészet igazsága – ahogy erre Esterházy is utal – azonban más, mint a tudományé, de a két költő esetében nemcsak ezért kell óvatosan bánni a tudományosság igényével.

Pilinszky értekező prózai műveinek jelentős része műfaji szempontból leginkább publicisztikaként határozható meg, s nemcsak a magyar irodalom műfaji kánonjában, hanem a Pilinszky-recepció tanúsága szerint az életművön belül is másodlagos helyet foglalnak el a zömében a katolikus Új Ember című hetilapban közölt, teológiai tételekhez szorosabban kötődő, „néha iskolásnak ható hétköznapi példázatok”-at⁵ tartalmazó esszék, rövid publicisztikai írások. Én ezzel szemben úgy látom, hogy – ha a Pilinszky-esszék jelentős része nem is, de – az életmű néhány darabja olyan

¹ BENEY Zsuzsa, *Csillaghalóban. József Attila hatása Pilinszky János költészetére* = B. Zs., *Ikertanulmányok*, I, Bp., Szépirodalmi, 1973, 5-48; *Ua.* = B. Zs., *Az elérhetetlen jelentés. Irodalmi esszék*, Bp., Gondolat, 2011, 400-440.

² SCHEIN Gábor, *József Attila kései költészetének hatása Pilinszky János korai lírájában* = S. G., *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Bp., Universitas, 1998, 163-177.

³ MARTIN HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla, Bp., Európa, 1988, 61.

⁴ *I. m.*, 89. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵ TOLCSVAI NAGY Gábor, *Pilinszky János*, Pozsony, Kalligram, 2002 (Tegnap és Ma. Kortárs magyar írók), 182, 26.

teológiai, teopoétikai szemléletmódot képvisel,⁶ mely a kortárs filozófia és teológia bizonyos irányainak összefüggésében újraolvasva a versekhez hasonló revelatív jelentések felismeréséhez vezethet. Mindazonáltal ezek az értekezői felvillanások az életművön belül önmagukban nem alkotnak koherens gondolati struktúrát, legfeljebb a Pilinszky-szövegek interpretációjára alapozott, utólagos értelmezői reflexió hozhatja létre saját komplex filozófiai-esztétikai rendszerét.⁷ De Pilinszky esszéit vagy nyilatkozatait olvasva érdemes arra is odafigyelni, hogy hivatkozásai esetenként pontatlanok. Pór Péter hívta fel a figyelmet például arra, hogy a Rilkének tulajdonított és Pilinszky metafizikai alapú világszemléletének kulcsmondataként többször is idézett kijelentés („Rettenetes, hogy a tényektől sose tudhatjuk meg a valóságot!”⁸), az osztrák költő életművében nem található meg.⁹

József Attilával más a helyzet, értekező prózája komoly tudományos érdeklődést és igényt mutat, mégis joggal jegyzi meg Veres András:

Nem kétséges, hogy elsősorban József Attila költői teljesítményét értékelte-értékeli az utókor, és ennek köszönhető, hogy értekező prózája egyáltalán figyelemben részesült. De költészetének rejtett összefüggéseit, szemléleti pozíciójának teljességét föltehetően alaposabban és mélyebben tárhatja fel a kutatás, ha figyelembe veszi gondolati konstrukcióit, értekező életművét. S talán az is nyom valamit latba, hogy József Attila gondolkodónak is fölöttébb eredeti tehetség volt.¹⁰

S noha nem kívánom vitatni az értekező József Attila „eredeti tehetségét”, mégis érdemes megjegyezni azt, amire szintén Veres András hívja fel a figyelmet: József Attila gondolkodói nézőpont-váltásainak hihetetlenül gyors, kortársai által is nehezen követhető tempóját,¹¹ mely a tudományos életműtől általában elvárt gondolati koherencia ellenében hat.

A József Attilától származó önértelmező poétikai megnyilatkozásoknak a költői életmű megértése szempontjából való alkalmazhatóságának a veszélyire hívja fel a figyelmet 2011-es, a *Külvárosi éjt* elemző tanulmányában Tverdota György. Álláspontja szerint az említett vers és a környezetében született más költemények tárgyi-as poétikájának kifejtése szempontjából nem az 1935-ben Halász Gábornak írt József Attila-levél megállapításait, hanem az 1930 januárjában megjelent Babits-pamfletben megfogalmazott animista nyelvelméletet érdemes figyelembe venni.¹²

⁶ Vö. MÁRTONFY Marcell, *Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd. Teológiai törésvonal Pilinszky prózájában*, It, 2007/1, 67-93.

⁷ HANKOVSKY Tamás, *Pilinszky János evangéliumi esztétikája. Teremtő képzelet és metafizika*, Bp., Kairosz, 2011.

⁸ PILINSZKY János, *A kétféle közhelyről = P. J. összegyűjtött művei. Tanulmányok esszéi, cikkek (a továbbiakban: TEC)*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1993, II, 120.

⁹ PÓR Péter, *Az átváltozott Piéta. Rilke és Pilinszky*, Alföld, 1998/12, 89.

¹⁰ VERES András, *József Attila marxizmusáról*, Kritika 2012/3, 19.

¹¹ *I. m.*, 22.

¹² TVERDOTA György, *Tárgyiasság József Attila költészetében – a Külvárosi éj*, Irodalomismeret, 2011/1, 4-22.

Nem tagadom, hogy Tverdota György elemzése meggyőző, mégis - a fentebbiek tudatában – számomra alkalmasabb kiindulópontot jelent az 1935-ös levél:

Én a proletárságot is formának látom – írja József Attila Halász Gábornak -, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel.¹³

Érdeemes megfigyelni azt, hogy ebben a levélben József Attila igen hasonlót mond ahhoz, mint amit Hamlet-tanulmányában T. S. Eliot a sokat idézett „objektív-korrelatív” kapcsán kifejt.¹⁴ Eliot – egyébként a 19. századi amerikai festőtől, Washington Allstontól kölcsönzött formulával kifejezett – megállapítása általános esztétikai érvénnyel bír, tehát nem csak a költői tárgyiasság (mint a modern költészet egyik paradigmája), hanem általában a művészetben megjelenített mindenféle tárgyiasság, sőt a művekben leírt szituációk és események megértésére is szolgál. József Attila Halász Gábornak írt önértelmező kijelentésében ugyanezt az esztétikai mozzanatot látom: saját érzése (sivárság) helyébe egy társadalmi osztályt, a munkásságot, annak életkörülményeit és világát helyezi.

Ezt akkor is helyénvalónak vélem, ha József Attila értekezéseiből vett példákon keresztül próbáljuk bemutatni, mit is érthetett a költő egyrészt a forma, másrészt pedig a proletárság alatt. A forma fogalmának meghatározásakor az 1931-es (tehát a *Külvárosi éjhez* szintén közeli) *Irodalom és szocializmus* című dolgozatra hivatkozhatunk: „*a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik, amely szemléletünknek elébe áll. A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.*”¹⁵ Ez, úgy vélem, megfeleltethető a fentebbi képletnek, mely szerint a proletárság maga a forma, a tartalma pedig a minden ember által átélhető sivárságérzés. Az 1931-es írás felől értelmezve a négy évvel későbbi levélrészletben szerintem a tájleírás jelentése nem a kapitalizmus, ahogy Tverdota György értelmezi egy 1997-es *Elégia*-elemzésében.¹⁶ József Attila szerint ugyanis a „*művészi forma tartalma mindig társadalmi és egyetemes*”. A kapitalizmus ugyan társadalmi, de közel sem egyetemes, csak az éppen létező osztálytársadalomra vonatkozik, sokkal inkább az a társadalmi változó tehát, melyhez meg kell találni a megfelelő művészi változót. A műalkotás ugyanis mint „*a világegyeztet képviselő szemléleti egész*”¹⁷ létmódja szerint ön-

¹³ JÓZSEF Attila levelezése, szerk. STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006, 422.

¹⁴ „Az egyetlen módja az érzelmek művészi formában való kifejezésének, hogy találjunk egy »tárgyas megfelelőt« [objective correlative]; más szóval tárgyak egy csoportját, egy szituációt, egy esemény-sort, amely annak a bizonyos érzelmeknek a formulája lesz; azért, hogy amikor a külső dolgokat, melyeknek érzéki tapasztalásban kell végződnie, ábrázoljuk, az érzelmek közvetlenül megidéződjenek.” (T. S. ELIOT, *Hamlet and His Problem: Praising It New: The Best of the New Criticism*, ed. Garrick DAVIS, előszó William LOGAN, Swallow Press – Ohio University Press, Athens, Ohio, 2008, 141.)

¹⁵ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus* = *J. A. összes művei: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, III., 83. (Kiemelés az eredetiben – Sz. Z.)

¹⁶ VÖ. TVERDOTA, György, *Elégia*, Tiszatáj, 1997/12, 74.

¹⁷ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, i. m., 94. (Kiemelés az eredetiben – Sz. Z.)

magában rejtí az általánosítás, az egyetemesség mozzanatát, tehát amikor József Attila a „proletárságot” mint formát alkalmazza, akkor nem egy társadalmi osztály (társadalmi, politikai, gazdasági stb.) problémáiról ír, s nem is pusztán egy szubjektív érzés kifejezésére törekszik (sivárság), hanem az emberi létezés mindenki által átélhető és átérzhető lényegéről beszél.

Tverdota György egy nemrég megjelent, Németh G. Béla önmegszólító versmodelljével polemizáló tanulmányában – elkerülendő a biografizmus és a pszichologizmus vádját – az alkotó szubjektumra alapozó magyarázat korlátozását az impulzus Mannheim Károlytól származtatott fogalmának bevezetésével igyekszik végrehajtani: „Az önmegszólítást előidéző impulzus – írja Tverdota – mindannyiszor az alkotó szubjektumban keletkezik, s anélkül számolhatunk vele, hogy az iránt kutakodnánk, vajon milyen életrajzi, kortörténeti, lelki vagy morális indítékok állnak a mögött a megnyilatkozás mögött, amely a szubjektumból kilépve nyelvi formát öltött.”¹⁸ Ha elfogadjuk Tverdota elméletét, akkor azt József Attilának a húszas évek elejétől születő, s a húszas-harmincas évek fordulóján kifejezett munkásmozgalmi-agitatív funkciót is betöltő munkás-verseire ugyancsak érvényesnek tekinthetjük. Az impulzus forrása ezek esetében ugyanis nyilvánvaló biografikus elemekben, a költő gyermekkorától meghatározó életkörülményeiben jelölhető ki. József Attilának a húszas évek elejétől születő munkásverseiben azonban a munkás mint a kapitalista társadalom tipikus figurája jelenik meg, akinek általánosan jellemző attribútuma a szegénység, az éhezés, az éhbéért végzett munka, más szóval a marxi értelemben vett elembertelenedés. Már az 1922-es *Munkáshalál* című szonettben a rossz munka- és életkörülmények áldozatává vált munkást ábrázolja a költő, de a később írt mozgalmi verseiben is meghatározó motívum a nyomor felmutatása. De miként Tverdota György a *Munkások* című vers elemzése során kimutatta, a vers logikáját az a marxi-engelsi képlet mozgatja, melynek pusztán kiindulópontja a proletariátus embertelen helyzete, a következő lépés az elembertelenedés felismerése, a munkás-öntudat kialakulása, mely elvezet a kizsákmányolás elleni lázadáshoz.

[B]ármilyen komor legyen is a helyzetrajz – állapítja meg Tverdota -, amelyet a költő a munkásosztály jelenéről nyújt, e mögött egy megnyugtatóan elrendezhető [...] naiv világkép rejlik. A világ sorsát eszerint hatalmas, de kiszámítható történelmi mozgatóerők intézik. Az egyén ebben a mozgásban pontosan kijelölhető helyet és feladatkört kap, szövetségesek veszik körül, az ellenség pozíciói is élesen kirajzolódnak. A szenvedésnek értelmé van, az áldozat megtérül.¹⁹

Tverdota értelmezéséhez két dolgot kell még hozzátennünk: azt a marxi ideológiára alapozott optimizmust, mely ezekben a versekben működik, igen erőteljesen megkérdőjelezi majd Hitler hatalomra jutása, mely – Veres András által több tanulmányban is idézett Fejtő Ferenc tanúsága szerint²⁰ – sokként érte József Attilát, s

¹⁸ TVERDOTA György, „Bátorság! Lesz még olyan munkád, / amelyben kedvedet leled, –”. József Attila önbiztató versei, Irodalomismeret, 2013/1, 8-9.

¹⁹ TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 74.

²⁰ VERES András, *Egy ismeretlen József Attila. A Hegel-Marx-Freud-tanulmányról*, Literatura, 2008/1, 78; Uő., *József Attila marxizmusáról*, i. m., 23.

melyre a választ a *Hegel, Marx, Freud* című kései írásában is kereste. A Pilinszkyvel való összehasonlítás során azt is ki kell továbbá emelni, hogy a katolikus költő lírai életművében aligha találhatunk hasonlóan optimista jövőhorizontot kirajzoló verset, sőt, költészete részben éppen a keresztény üdvtörténeti optimizmussal szembeni feszültségben nyeri el felekezeti és vallási kötöttségeken túli megszólító erejét.

Tverdota György, bár az elemzett *Munkások* című verset is figyelemre érdemes költői teljesítményként értékeli, a költészeten kívüli kényszerektől mentes, letisztultabb poétikai értékkel bíró verseket a következő év darabjai között jelöli ki. Többek között a *Külvárosi éjt*, az *Elégiát* és a *Város pereméit*. A külvárosi táj – a szocialista közköltészet jellemző tereként²¹ – mint periférikus világ térbelileg is kifejezi a munkásság s a vele eredet- és sorsközösséget vállaló lírai én sorsának sivárságát. A térábrázolásnak ez a költői mozzanata több részletében is köthető a Pilinszky *Apokrifjében* megjelenített apokaliptikus világhoz. Ha Pilinszky legtöbbre értékelt versét az *Elégiával* vetjük egybe, akkor a legfontosabb poétikai kapcsolódást a lélek, a szubjektum tárgyiasításának költői műveletében jelölhetjük ki, József Attila versében a lélek versbeli materializálódásában, a Pilinszky-műben pedig a szubjektum magányérzetének tárgyias megfelelőiben („kerti szék, kintfeleedt nyugágú”, illetve az utolsó részben: „Akkora én már, mint a kő vagyok”²²). De éppen a „lélek és a táj közötti identifikáció”-t²³ vizsgálva egy szembetűnő és lényeges különbségre is felfigyelhetünk: míg az *Elégia* az otthonosság érzésének és az önazonosság tapasztalatának megvallásával zárul, addig a Pilinszky-vers a hazatalálás lehetetlenségét és a másikkal való szólás képtelenségét fogalmazza meg.

Pilinszky fegyencének életrajzi-referenciális eredete szintén közismert, a költő háborús élményeihez s a hatvanas évek közepén Auschwitzban tett látogatáshoz köthető. Az impulzussá váló élmény poétikai következménye nála egyrészt az emberi nyelv elégtelenségének tapasztalata: „Maga az »emberi beszéd« szenvedett, hullt itt értelmetlen darabokra a drótsövények mögött, Auschwitz-Bábel, Majdanek-Bábel pokolian magára zárt, szörnyeteg vállalkozásában.”²⁴ A múzeummá átalakított haláltáborban a történelem tárgyi realitásaiból kibetűzhető tanulság ugyanis szükségszerűen rombolja le a korábbi nyelv érvényességét.²⁵ Az Auschwitzban látott, majd lakása falán őrzött kép személeti hatásáról tett vallomása szerint a művészet Pilinsz-

²¹ SZOLLÁTH Dávid, *A külváros tájleírás = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban: Tverdota György 65. születésnapjára*, szerk. ANGVALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, GINTLI Tibor, VERES András, Bp., ELTE BTK, 2012, 130-142.

²² Pilinszky verseit a következő kiadásból idézem: *PILINSZKY János összes versei*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 2006⁵.

²³ TVERDOTA György, *József Attila*, i. m., 91.

²⁴ PILINSZKY János, *Orfeuszról Krisztusig = TEC II.*, 54.

²⁵ „Auschwitz ma múzeum. Mégis a vitrinekben fölhalmozott tárgyakon föllelhető ütések és kopások a század, az élet betűi. Örök tanulság. Akik itt e jeleket »leírták«, sose jutottak el talán mondataik megfogalmazásáig. Újabb bizonyíték amellet, hogy a valódi dolgok mennyire kívül esnek a személyes teljesítmény belátható határán. A valódi érték (túl a publikációk zűrzavarán, a kommunikáció örök békéjében és csöndjében) terített asztal, amihez mindenki hivatalos, ahol mindenki jóllakhat, anélkül hogy bárkit is megrövidítene. Az isteni kontextusban: legtöbbször más, aki az értéket megéli, s megint más, aki esetleg megírja. Mít számít? Isten az, s egyedül ő az, aki ír: a történelek szövetére vagy a papírra.” (PILINSZKY János, *A „teremtő képzelet” sorsa korunkban = PILINSZKY János összes versei*, i. m., 86.)

ky értelmezésében ugrás a racionálisan elgondolható valóság tér-idő dimenziójából az irrealitás időtlensége felé, melynek révén megtörténhet a „jóvátehetetlen jóvátétele”.²⁶ A holokausztélmény Pilinszky esetében a keresztény vallási tapasztalat összefüggésében értelmeződik, a haláltáborok embertelenségének elbeszélése a krisztusi passió narratívájával íródik egybe. Kérdés azonban, hogy milyen viszony tételeződik a holokauszt áldozatai és krisztus között. Én azon az állásponton vagyok, hogy a *Harmadnapon* kötet *Ravensbrücki passiójában* és a kötet címadó versében Pilinszky nem tesz egyenlőséget a két esemény, a holokauszt áldozatai és Krisztus közé, bár egymást kölcsönösen értelmezve mindkettő túllép az emberi történelem immanens idejének realitásán, s mint szenvedéstörténetek az egész emberi egzisztenciát meghatározó, annak lényegét felragyogtató üdvtörténeti eseménnyé lényegülnek át, de megtartják szubsztanciális különbözőségüket.

Kérdés azonban, hogy Pilinszky fegyence egyértelműen azonosítható-e a haláltáborok foglyaival. A *Trapéz és korlát* című kötet címadó versében és a Rónay Györgynek ajánlott *Mert áztatok és fázatok* címűben két alkalommal, s mindkétszer egy hasonlat képi elemeként az „elitelt” jelzővel együtt a versbeszélőre vonatkoztatva fordul elő a *fegyenc* kifejezés. A *Harmadnapon* kötetben viszont már a holokausztversekben szerepel, az *Apokrifban* a „rézsut forduló fegyencfej” összetételben, s még egyértelműbben a *Ravensbrücki passió* első versszakában a kivégzésre váró fogoly látványának leírásában: „Kilép a többiek közül, / megáll a kockacsendben, / mint vetített kép hunyorog / rabruha és fegyencfej.” A *Trapéz és korlát* idézett sorának a hasonlító képe önállóodik tehát a *Harmadnaponban* oly módon is, hogy már nem (közvetlenül) a versbeszélőre vonatkozik, hanem az ő szemszögéből tanúként láttatott másikra. „Jól látható ez a változás – állapítja meg Szűcs Teri – a *fogoly* motívumot nyomon követve, mely a kései kötetekben teljes mértékben eloldozódik a történeti kontextustól; a lét és a bűnösség kapcsolatára vonatkozó trópusként jelenik meg. A *Trapéz és korlátban* hasonló módon szerepelt e motívum, de akkor még az *énekek* a világban elfoglalt helyzetére vonatkozott, míg most az egyénin túl a közös tapasztalatot is hordozza.”²⁷ Tagadhatatlanul lényeges motívuma Pilinszky lét- és költészetszemléletének a bűnösség tudata, A „*teremtő képzelet*” *sorsa korunkban* című írása szerint a művészetnek nem kevesebb feladatot szán, minthogy a bűnbeesés által megcsorbult inkarnációt beteljesítse,²⁸ s verseinek is vissza-visszatérő motívuma (s egyben az egyik legfontosabb kapcsolódás József Attila lírájához is) a bűnösség-büntelenség problematikája. Azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy Pilinsz-

²⁶ „Az év elején Auschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újráfogalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkendős öregasszonyt hajtanak a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jóvátehetetlen közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek-erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot – ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént.” (PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából* = *TEC*, I, 399-400.)

²⁷ SZÜCS Teri, *A holokauszt története: A holokauszt tanúsága irodalmi művekben*, Pozsony-Bp., Kalligram - Pesti Kalligram, 2011, 99.

²⁸ PILINSZKY János, *A „teremtő képzelet” sorsa korunkban*, i. m., 84-85.

ky Auschwitz áldozatait bűnösnek tartotta volna, sokkal inkább az ártatlanul szenvedés, illetve a krisztusi passióhoz kapcsolódva a büntelenül, mégis bűnösként megalázott ártatlanság motívuma a meghatározó a holokauszt áldozatainak fegyencként való ábrázolásában. Ahogy egy interjúban fogalmazott: „Volt egy hosszú folyosó. Két oldalán csupa igazolványkép nagyságú felvétel a láger lakóiról. Leko- paszítva szemből és profilból. A folyosó szemközti oldalán egy fiatal, sugárzó, mondhatni angyalarcú SS-tiszt hatalmasra kinagyított képe. A kopaszra borotvált lágerlakók pedig, mint a bűnözők. Látszat és valóság fantasztikus alapképletét adta számomra.”²⁹ Abban sem vagyok továbbá biztos, hogy a fegyenc, a fogoly motívuma teljesen eloldódna eredeti történeti kontextusától. Pilinszky utolsó, *Kráter* című kötetének versei, az *Auschwitz* és a korábban már említett fotó kimerevített pillanatába önmagát behelyező *Egy fénykép hátlapjára* bizonyítják, hogy költészetének történeti referencialitása a motívumok körének egyetemessé válása s a motívumháló szinonim elemeinek gazdagodása ellenére sem számolódik fel. Sokkal inkább azt figyelhetjük meg, hogy a versek nem is annyira rejtett referenciális vonatkozása újabbal egészül ki: a gyermekkor, az apácafőnöknő nagynéni és fiatalok-rú prostituáltakat átnevelő intézetének világát Pilinszky interjúban³⁰ és versekben is megidézi. A *Kráter* című kötet több verse (*Monstrancia, B. I. kisasszony, Vázlat, Szabadulás*) a bűnösség gyermeki ártatlansággal való szemléletéről és a bűnös elfogadásáról szólnak. A *Vázlat*ban például a szeretet, a szerelem gyermeki tapasztalata fogalmazódik újra:

Üss le. A bajuszod tovább nő,
nekem viszont van egy-két oly emlékem,
hogy pontosan tudom a különbséget
a természetes testmeleg
és a szerelem melege között.

Pedig én csak öt éves voltam,
s a lány tizenhat.

A legcsodásabb az, hogy két meleg
tudhat egymásról; mai szóval,
milliárd közlés lehetséges
két test között,
anélkül, hogy találkoznának.

²⁹ PILINSZKY János, *Tragikum és derű (V. Bálint Éva)* = P. J. összegyűjtött művei. Beszélgetések, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1994, 214.

³⁰ „Nagynénem apácafőnöknő volt – olvashatjuk a *Tragikum és derű* című interjúban –, mi több, ő alapította a szervita rendet. Köréje gyűlt nyolc-tíz apáca, úgy 1926–27 táján, amikor is kaptak az államtól egy házat Rákospalotán. Voltaképpen leányjavító intézet volt ez. Én akkor hatéves lehettem. Kastély, liget, halastó, primitív, írástudatlan apácák és fiatal prostituáltak. A lányok időnként lázongtak, de végül az egész egység lett. Ha kikerültek onnét, nyilván a mesterségüket folytatták, de vasárnaponta eljöttek, érkezésüket az egész zárda várta, meséltek a filmekről, a ruhákról, mindarról, ami a városban, az életben kívül történt. Olyan légkör volt ez, amely egy életre kihatott.” (PILINSZKY János, *Tragikum és derű*, i. m., 215.)

Micsicsák rabruhát viselt,
én habos gallért és bársony ruhácskát.
Ő elpusztult, én pusztulok.

Feltűnő, hogy mind a költő ide vonatkozó interjúrészeiben,³¹ mind a versben „Micsicsák rabruhát viselt”, s ahogy a vers zárlatában olvashatjuk: „Ő elpusztult, én pusztulok.” A lány évtizedekkel később megidézett alakja tehát egyszerre lesz a felnőtt szerelmi csalódásainak s a holokauszt traumájának költői előképe, s az egykor bevezetett sors – hasonlóan ahhoz, ahogy a *Harmadnapon* verseiben párhuzamba kerül egymással a krisztusi passió és a holokauszt – a líra én személyes sorsának is előlegzőjeként láttatik.

„[A] mai és esztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és esztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és esztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak osztálybarcos, szocialista ideológiával lehet megtalálni.” – írja József Attila az *Irodalom és szocializmus*-ban.³² Ennek s a fentebb elhangzottak tükrében is joggal merül fel a kérdés: mennyire indokolt egymás mellé állítani József Attila munkását és a katolikus Pilinszky fegyencét? Ha ideológiai irányból közelítenénk meg a problémát, vagy a két életmű közötti világnézeti kapcsolódásokat keresnénk, nyilvánvalóan nem járnánk sikerrel. A kettejük közötti ideológiai különbségre Pilinszky a következőképpen reflektált: „József Attila kommunista volt ugyan, de hiszem, sőt tudom, hogy a Hegyi beszéd erkölcsi és esztétikai szépsége, ereje mérhetetlenül közel állt szívéhez.”³³ A tudományos szocializmus, melynek társadalmi kérdésekben József Attila mindvégig a híve maradt, nyíltan vallásellenes volt, a Pilinszky-életművet viszont valamennyi műfajt tekintve politikai szempontból intaktnak szokás tekinteni. Tudjuk azonban, hogy József Attila sem kritikátlanul vette át Marx tanítását, a 19. századi filozófust Freud mélylélektanával igyekezett összehangolni,³⁴ de filozófiai tájékozódásából nem maradt ki a vallásfilozófia³⁵ és a teológia³⁶ sem. Pilinszky interjúiban és publicisztikájában is

³¹ „Akkor nem tudtam, de ez a kolostor börtön is volt, fiatalok prostituáltak börtöne. Utóbb arról is tudomást szereztem, hogy büntetésül a mosókonyhában lánckarikához kikötötték őket. Olyan egység volt ez, amelybe én – bársonyruhácskámban, habos ingemmel – sehogy sem illettem bele. Volt ott egy lány, tizenöt-tizenhat éves lehetett, ő meg rabruhát viselt. A kis ligetben naponta vártam őt: valakit, aki észrevett. Miért jött oda mindig? Két gazdátlan érzés találkozott. Csak ennyi volt, semmi több, de számomra: minden. Aztán ez a lány egyik napról a másikra – elment. És én egyszerűen nem tudtam fölfogni, hogy mi történhetett. Valami kihullott, megsemmisült, s ez egész életemre stigmatizált. A van, ami ninccsé lett? A megmagyarázhatatlan?” (PILINSZKY János, „Én is egy szempár vagyok” = P. J. *Összegyűjtött művei. Beszélgetések*, i. m., 226.)

³² JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, i. m., 99. (Kiemelés az eredetiben – Sz. Z.)

³³ PILINSZKY János, *Az új év élébe* = TEC, I., 248.

³⁴ N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája. József Attila*, Bp., Akadémiai, 2008, 337-342; VERES András, *Egy ismeretlen József Attila*, i. m., 77-79.

³⁵ TVERDOTA György, *József Attila vallásfilozófiai íblete = Véges végtelen. Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerk. FINTA Gábor és SIPOS Lajos, Bp., Akadémiai, 2006, 111-120.

találunk (bár nem nagy számban) hivatkozásokat Marxra, s a mi szempontunkból is figyelemre méltó az a paradigmasor, melybe saját esztétikai felfogásának kulcsszavaként szereplő jelenléhiányt állítja egy 1973-as írásában:

A színház mindig is érdekelt, anélkül, hogy darabírára gondoltam volna. Bizonyos problémáimat itt, a színházban tudtam legkézenfekvőbben végiggondolni. Hajlamaimnak és problematikámnak megfelelően számomra a színpad mindenekelőtt filozófiai-metafizikai küzdőteret jelentett. Harcot a jelenlétért. Mert valahol baj van a jelenlétünkkel, ami aztán a színpadon hatványozottan bosszulja meg magát. Konkrétan mire is gondolok? Arra a valamire, amit a marxizmus elidegenedésnek, József Attila világhiánynak, jómagam jelenlétevesztésnek neveznek.³⁷

2001-es tanulmányában Angyalosi Gergely szempontunkból is rendkívül tanulságos értelmezését végzi el a *Nagyvárosi ikonok* című versnek. Angyalosi kiindulópontja egy életrajzi tény, mely szerint a „nagyváros”, melyre a vers címe is utal, Moszkva, a „múzeum” a Lenin-mauzóleum, a vers megszólította („Te megpróbáltad azt, amit / senki se merészelt, te árval”) pedig Lenin. Ez a meglátás nem elsősorban azért érdekes számunkra, mert, miként Angyalosi leszögezi, „a Lenin neve által hordozott, a *close reading* elvei alapján valóban külsőnek nevezhető [...]” motívumrendszer alapvetően szükséges „a vers bármilyen szempontból kielégítő értelmezéséhez”,³⁸ hanem egyrészt a bűnösség teopoétikai tapasztalata szempontjából,³⁹ másrészt pedig mert Pilinszky minden ideológiai előítéllettől mentesen a kommunista vezetőben – miként a vers zárata is mutatja – a Kreatúrát látta meg. Ez az a költői humanista nézőpont, mely, véleményem szerint, a szövegszerű kapcsolódásokon túl József Attilát és Pilinszkyt összekapcsolja: „[N]agyon rokonomnak érzem József Attilát – nyilatkozta Pilinszky –, holott egy teljesen más világnézetű költő volt. Legmélyebben hatott rám. Szóval a humanizmus minthogyha nem lenne elég. A művészet tulajdonképpen a humanizmuson túli humanitást keresi.”⁴⁰ Megkockáztatom: éppen ez a „humanizmuson túli humanitás” volt az, ami miatt József Attila visszautasította a bolsevikok által a Szovjetunióban megvalósított proletárdiktatúrát, mivel

[a] munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi ténynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.⁴¹

³⁶ CSEKE Ákos, *Óda* = Cs. Á. – TVERDOTA György, *A tisztaság könyve*, Bp., Universitas, 2009, 188-217.

³⁷ PILINSZKY János, *Hogyan és miért?* = TEC II., 229.

³⁸ ANGYALOSI Gergely, *Az irodalom átverzett szövege. Pilinszky János: Nagyvárosi ikonok*, Vigília, 2001/11, 823.

³⁹ „Pilinszky teológiai univerzumában az igazán nagy bűnösök, a kárhozatra szántak nagyon közel – talán a legközelebb – kerülnek az Atyához. [...] A múzeum »gyémántüres«, a monstranciában a szentostya helyett a szentség abszolút távolléte mutatkozik meg, amely »helyiértékét« tekintve homológ viszonyban van a szentséggel.” (I. m., 822.)

⁴⁰ PILINSZKY János, *Kossuth-díj* = P. J. *összegyűjtött művei: Beszélgetések*, i. m., 222.

⁴¹ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcslelete* = J. A. *összes művei. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, i. m., 149.

Pilinszky és József Attila szellemi „rokonságát” vizsgálva nemcsak arról van tehát szó, hogy az, amit József Attila kijelent a *Szocializmus bölcselétének* zárlatában, miszerint „mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy társadalmi lények vagyunk és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk társadalmat alkotó lényegünket”,⁴² talán nemcsak a szabadság, hanem némi pontosítással a mennyek országaról is kijelenthető, vagy hogy a „miért nincs még szocializmus?”⁴³ bizonyos értelemben szinonim azzal a kérdéssel, hogy „ha öröklétre születünk, / mért halunk meg hiába?” (*In memoriam N. N.*). A kijelentések mögött nyilvánvalóan nagyon hasonló teleológia működik, legyen szó a marxista történelemszemléletről vagy a kereszténység eszkatológiájáról. Érdekes továbbá arra a párhuzamra is felfigyelni, ami a József Attila által is művelt szocialista szavalókórus és Pilinszky esztétikája között vonható. József Attila *Tömeg* című versét értelmezve Szolláth Dávid kiemeli, hogy a vers referenciaeseményeként szolgáló politikai esemény és a mű között szimbolikus és rituális kapcsolat van, a „forradalom akusztikus, rituális felidézése – jegyzi meg Szolláth – nem valamiféle megnyugtató, múltfeldolgozó, tanulságokat levonó, közösségi narratívához, hanem cselekvő, mozgósító újrajátszáshoz vezet. [...] Rituális feladatuk az volt, hogy újramegélhetővé tegyék a forradalmi *communitas* pillanatát.”⁴⁴ Talán nem túlzás e mögött az értelmezés mögött a katolikus szentmise nagypénteki passiót újra jelenvalóvá tevő liturgikus cselekményének a tapasztalatát felfedezni, s emlékeztetni arra, hogy a műalkotás jelenlétvesztésével szemben Pilinszky is a katolikus szentmise az egykori eseményt *itt és most* megjelenítő liturgiájára hivatkozik.⁴⁵ Persze ebben az esetben sem hatástörténeti kapcsolatról beszélhetünk, pusztán a szavalókórus sajátos műfaji működésmódjának s Pilinszky az – esztétika szigorúan vett határait túllépő – művészetfogalmának távoli hasonlóságáról.

Mi az, ami az interpretáció által kimutatott párhuzamok esetlegességénél mélyebb kapcsolódást mutat József Attila munkása és Pilinszky fegyence között? A költői szemléletmódnak az a sajátossága, mely személyesen átélt történelmi tapasztalatok alapján a centrum helyett a perifériát választja. Az utóbbi évek Pilinszky-recepciójának talán legfontosabb megállapítását teszi korábban idézett tanulmányában Szűcs Teri: „Pilinszky lírájának (és az esszék tanúsága szerint, egész munkásságának) alapkérdése a Másikkal való találkozás lehetősége és kudarca, a személyesség viszonyrendszerének megalkotódása és összeomlása, s ezért a »személytelenség« poétikai kategóriaként való túlhangsúlyozása [...] épp a differenciát takarja el.”⁴⁶ Később hozzáteszi: „az elszemélytelenedés helyett inkább az *én* marginalizálódását érzem a szövegben, s olvashatóságát ezért kapcsolom össze a betöltésre váró »üres helyek« működésével.”⁴⁷ Másképpen ugyan, de a marginalizálódásnak a költői moz-

⁴² *I. m.*, 153.

⁴³ JÓZSEF Attila, *Hegel – Marx – Freud*, Literatura, 2008/1, 104.

⁴⁴ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Bp., Balassi, 2011 (*Irodalomelméleti tanulmányok*), 213-214.

⁴⁵ PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából = TEC*, II, 169.

⁴⁶ SZÜCS Teri, *A felejtés története*, i. m., 82-83.

⁴⁷ *I. m.*, 84-85.

zanatait figyelhetjük meg József Attila lírájában is, s ha közvetlen szövegszerű, genetikus kapcsolatot nem is tételezhetünk fel József Attila munkása és Pilinszky feyence között, mindkettő a társadalmi perifériára szorultságnak, az egyéni túli történelmi vagy transzcendens erőknek való kiszolgáltatottságnak, az áldozatiságnak a tapasztalatát hordozza magában. Még akkor is, ha József Attila mozgalmi verseiben jellemzően megtaláljuk az osztályharc győzelmébe vetett hitet, és Pilinszky költői világából sem tűnik el véglegesen az üdvözülés reményének optimista jövőhorizontja. S éppen ezért ebben az összefüggésben is érdemes idézni Pilinszky Adyról írott esszéjét: „A koncentrációs táborok világa, az egyetlen kis didergő molekulára redukált ember után mit kezdünk Ady királyi pózaival? József Attila mérésadatai az emberről és a mindenségről kétségtelenül sokkalta pontosabbak, használhatóbbak számunkra.”⁴⁸ Talán nem tévedek, ha azt gondolom, a „mérésadatok” pontossága és mai használhatósága, az Esterházy Péter által is említett *okosság* az, mely a két költőt a szövegek felszíni kapcsolódásain túl szorosan egymáshoz köti. Az emberi létezésnek ugyanaz a tragikus igazsága ragyog át a külváros és az apokalipszis éjszakáján.

⁴⁸ PILINSZKY János, *Vallomás Adyról* = *TEC II.*, 157.